

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗРОСТАННЯ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті виявлено категорії населення, які потребували соціальної підтримки з боку державних і громадських організацій в Україні в епоху розвитку ринкових відносин кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зроблено висновок про зростання кількості нужденних у зазначений період.

Ключові слова: розвиток капіталізму, рівень життя, робітники, селяни, безробітні, жебрацтво, благодійність.

Підтримка соціальної стабільності у державі передбачає визначення кола осіб, які неспроможні самостійно забезпечити для себе належні умови існування з об'єктивних причин. Зростання такої категорії населення спостерігається в часи соціальних трансформацій, якими для України стали кінець ХІХ – початок ХХ ст. Різні аспекти соціальної історії зазначеного періоду знаходили відбиття у наукових дослідженнях І. М. Власюка, М. Г. Казьмирчук, Т. І. Лазанської, В. В. Молчанова, О. П. Реєнта, Ф. Я. Ступака, О. Б. Шляхова. Метою нашого дослідження є виявлення категорій населення, які потребували соціальної підтримки з боку державних і громадських організацій в Україні в епоху розвитку ринкових відносин наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Друга половина ХІХ ст. в Україні ознаменувалась масштабними зрушеннями у всіх сферах життя. Розвиток капіталізму, поштовх якому дала ліквідація кріпосного права, призвів не лише до зростання промислового виробництва, а й до змін соціальної структури населення. Створення в Російській імперії системи капіталістичного виробництва проходило з порушенням її класичної послідовності та більш швидкими темпами¹. Це не могло не мати деяких негативних результатів, зокрема у соціальній сфері, головним чином через зростання кількості осіб, які не могли самостійно забезпечити своє повноцінне існування. Групи осіб, якими споконвіку опікувалось суспільство, традиційно складали діти-сироти, каліки, хворі, немічні, вдови, до них додалися маргіналізовані верстви, які, відірвавшись від звичного сільського укладу життя, не змогли пристосуватись до нових умов міського життєвого середовища та змушені були розраховувати на випадкові джерела існування. Це безробітні, чисельність яких періодично зростала з настанням чергової економічної кризи, жінки, яким було важче знайти роботу (до того ж жіноча праця оплачувалась менше – Ю.С.). Це діти робітників, які в умовах цілоденної зайнятості батьків опинялись на вулиці без догляду.

Особливості розвитку промисловості в Україні, на думку авторів «Економічної історії України» (О. П. Реєнт, В. В. Шевченко), полягали

у тому, що тут були швидші темпи розвитку, переважала важка промисловість, був високий рівень концентрації виробництва. Ще однією особливістю була диспропорція економічного розвитку регіонів. Прикладом цього були губернії Правобережної України, де не сформувався великий промисловий капітал².

Губернії Південно-Західного краю були одними з густо заселених у Російській імперії. За переписом 1897 р., Київська, Подільська, Волинська губернії входили до першої п'ятірки губерній європейської Росії за народонаселенням³. Соціально-економічний розвиток регіону відбувався у загальноукраїнському контексті розвитку капіталістичних відносин. Як в усій Російській імперії, у Правобережній Україні спостерігалось швидке зростання промислового виробництва. Так, у Подільській губернії у 1861 р. було 655 фабрик і заводів. У 1901 р. їх вже нараховувалось 5 197⁴. Приріст становив понад 693 %. У регіоні переважали підприємства будівельної, харчової промисловості, зокрема цукрової галузі, текстильного виробництва. Так, наприкінці XIX ст. губернії Правобережної України були основними виробниками цукру у державі. На їхню частку припадало 69% цукру всієї імперії⁵. Однак загалом промисловість у краї розвивалась нерівномірно. В окремих повітових центрах Подільської губернії ще у другій половині XIX ст. не було жодного підприємства, яке б можна було зарахувати до фабрично-заводського⁶. Взагалі у Правобережній Україні найбільш поширене було дворянське промислове підприємництво, розташоване переважно в селі⁷.

Зростає чисельно і пролетаріат. На кінець XIX ст. найбільше робітників в Україні працювало на цукроварнях – 78 тис.⁸ Лише в Київській губернії у 1878 р. їх нараховувалось 80⁹. На 1914 р. в Україні вже було 210 цукрових заводів, а робітників, які на них працювали – 129 256 осіб¹⁰. З-поміж губерній України, які на рубежі двох віків виділялись за кількістю фабрик, заводів і робітників, зайнятих у великій промисловості (без гірничої), Т. І. Лазанська виділяє дві губернії Правобережної України: Київську (480 підприємств і 60 тис. робітників) та Подільську (271 підприємство і 30 тис. робітників)¹¹. У Волинській губернії станом на 1900 р. робітників налічувалось до 19 тис.¹²

Із-за відсутності законодавчого регулювання у сфері трудових відносин робітники були безправні перед власниками. Підприємці, зазвичай, не рахувались з громадськими потребами суспільства, з можливими соціальними і політичними наслідками економічного визиску, намагались за будь-яку ціну отримати якнайбільший прибуток. В умовах низького рівня продуктивності праці найпростіше досягти цього можна було шляхом збільшення тривалості робочого часу та встановлення мінімальних заробітних плат. Робочий день на вовномийних, тютюнових, ремісничих підприємствах тривав 13-14 годин, на цегельних, суконних фабриках, ливарних заводах, на будівництві залізниць – нерідко 15-17 годин¹³. Спроби обмежити тривалість робочого часу¹⁴ стосувались в першу чергу висококваліфікованих робітників. Для чорноробів він залишався довший¹⁵. Велика

тривалість робочого дня, високий рівень інтенсивності виробничого процесу, низький рівень техніки безпеки, масове використання парових котлів, ланцюгових та пасових передач, що були джерелом підвищеної небезпеки, майже повна відсутність засобів індивідуального захисту сприяли високому рівню травматизму та смертності серед робітників. У період з 1885 по 1894 рр. в Україні щороку у середньому травмувалось на виробництві 150-250 осіб, гинуло від нещасних випадків – 60-150 осіб¹⁶. На початку ХХ ст. ці показники ще збільшились. По Україні у 1904 р. зафіксовано 69 697 нещасних випадків, у 1910 – 77 608, у 1915 р. – 113 344. Губернії Правобережної України, крім Київської, мали порівняно з іншими менші показники нещасних випадків. Так, у 1910 р. у Волинській губернії їх зафіксували 255, у Київській – 1 097, у Подільській – 395¹⁷.

Власники підприємств намагались уникати відповідальності за травми і смерть робітників, які сталися з вини адміністрації, тому адекватну компенсацію у таких випадках отримати було практично не можливо¹⁸. Про це свідчать (лише у 1909 р.) численні скарги робітників Смілянського, Ярошевського цукрових заводів та інших підприємств Київської губернії з приводу не виплати компенсації за каліцтво і втрачену працездатність на виробництві¹⁹. Позбавлені внаслідок трудового каліцтва можливості самостійно повноцінно працювати, такі робітники приречені були на жалюгідне існування і могли розраховувати лише на допомогу близьких або благодійних установ та організацій.

Однак і рівень життя зайнятих на виробництві робітників був не вельми високий. На 1900 р. на Правобережжі України середня заробітна плата робітника становила 195 руб. на рік, що значно поступалося таким районам, як Кавказ (311 руб.), Прибалтійський (302 руб.) та іншим²⁰. Крім того, у губерніях Південно-Західного краю спостерігався найнижчий середньорічний рівень заробітної плати порівняно з іншими українськими губерніями та найвищий відсоток частки у ній натуральної оплати праці (за винятком Чернігівської)²¹. Місячна зарплата робітників цукрових заводів, які домінували у Правобережній Україні, становила на заводських харчах у 80-і роки ХІХ ст. для чоловіків у середньому 5-6 руб., для жінок – 3-4 руб., для підлітків – 2-2,5 руб. На власних харчах чоловіки отримували від 8 до 15 руб., жінки від 6 до 8 руб. на місяць. Найнижчим був рівень життя робітників ремісничих майстерень і дрібних підприємств, що переважали у губерніях Правобережної України. Їх заробітна плата часто не досягала навіть прожиткового мінімуму²². Небезпека захворюти могла звести нанівець всі ці заробітки.

З розвитком промисловості зростала і заробітна плата. У 1906 р. у Волинській губернії середня заробітна плата становила 191,1 руб. на рік. У Подільській губернії, яка поступалась за темпами промислового зростання іншим губерніям Правобережної України, вона становила 83,36 руб. У самому Києві навіть ті громадяни, які перебували на найнижчому щаблі соціальної драбини, отримували на рік приблизно 360 руб.²³ Однак це ще не свідчило про покращання якості життя основної маси найманих праців-

ників. Попри зростання заробітної плати, її випереджало зростання цін на продукти харчування, що фактично зменшувало реальну заробітну плату. Дореволюційні джерела повідомляють, що з 1900 по 1909 рр. у Російській імперії заробітна плата зросла на 23%. Водночас зросли ціни на хліб – на 36,1%, на продукцію тваринництва – на 30%²⁴. За показниками споживання хліба на душу населення, українці були далеко позаду багатьох європейських країн, хоча тут вироблявся надлишок зерна. Середнє річне споживання продовольчих і фуражних культур у Російській імперії на душу населення за тривалий 20-літній період коливався, за підрахунками О. П. Реєнта, від 22,1 до 23, 6 пуда²⁵. За В. Б. Молчановим, споживання хлібобулочних виробів в Україні на душу населення у 1913 р. становило 18,4 пудів на рік²⁶. Натомість, показник споживання головних хлібних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса у – Франції становив 25,5 пудів, Німеччині – 28,8, Бельгії – 29,9²⁷. Отже, низький рівень життя частини трудящих Російської імперії ставив їх часто на межу виживання.

У губерніях Правобережної України ситуація була дещо кращою. Підвищення життєвого рівня частини населення все ж відбувалось за рахунок розширення товарно-грошових відносин, зростання машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового покращання умов праці та спроби регламентувати робочий час²⁸. Ціни на переважну більшість продуктів харчування, за В. Б. Молчановим, були помірні. То ж значна частина населення Правобережжя мала більш-менш задовільну купівельну спроможність і могла нормально харчуватися²⁹. Однак загалом в Україні, на думку О. П. Реєнта, заробітна плата пролетарських верств могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби³⁰. Найбідніші ж могли розраховувати на соціальну підтримку часто лише з боку благодійних організацій. Ця допомога була непостійна і залежала від фінансових можливостей та доброї волі їх членів.

Можливості визиску робітників створював надлишок робочої сили. Зайнятість робітників була вища у промислово розвинених містах. На Правобережній Україні до них можна було зарахувати лише Київ. Загалом на Правобережжі України трудові ресурси втричі переважали потребу в робочій силі³¹. Постійний наплив селян до міст, особливо у мало-врожайні роки, загострював проблему безробіття. На Київщині у 1909 р. нараховувалось 15-20 тис. безробітних³². Особливо це стосувалося мало-кваліфікованої частини робітничого класу, зокрема поденних працівників, а також кустарів. Погіршувало становище і засилля дешевої робочої сили – китайських робітників, які працювали за 25 коп. в день за вартості харчування 5-15 коп. на день³³.

Звичайною практикою наприкінці XIX – на початку XX ст. було використання жіночої та дитячої праці. Так, у тютюновій, сірниковій та інших галузях вони становили переважну частину робочої сили³⁴, хоча на законодавчому рівні використання праці малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах обмежувалося³⁵. Становище жінки у місті було важче, ніж чоловіка. Особливо якщо жінка жила сама і виховувала дітей.

Виникали проблеми з працевлаштуванням та проживанням, доглядом за дітьми. Зайнятість жіноцтва на виробництві породжувало дитячу бездоглядність і безпритульність, що здебільшого мало негативні наслідки для їх соціалізації. Це зобов'язувало суспільство розв'язати проблему дітей, які залишались без догляду на час трудової зайнятості батьків і часто ставали джерелом нещасних випадків чи причиною зростання дитячої злочинності.

Соціальні зрушення відбулись і на селі. Реформи 60-х рр. XIX ст. привели до поглиблення майнової диференціації села, загострили соціальні проблеми, пов'язані з бідністю та зубожінням, заклали початок руйнуванню селянської общини. Реформа 1861 р., як зазначає Л. Р. Ігнатова, не тільки не покращила становище селян, а навіть його загострила³⁶. Українське селянство, затиснуте у лещата поміж польськими і російськими латифундіями, опинилось у жалювливому становищі. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні³⁷. Так, у 1877 р. середній наділ на душу населення становив у Волинській губернії 3,4 десятини, Київській – 2,1, Подільській – 3,1. У 1912 р. ці показники у Київській та Подільській губерніях становили 1,01 десятини, що означало зменшення відповідно на 52% і 67,5%³⁸. Загалом у Правобережній Україні за 40 пореформених років середній селянський наділ зменшився вдвічі³⁹. До цього додавалось ще й зростання щільності населення, що ускладнювало і без того скрутне становище найбідніших селян у цих губерніях⁴⁰.

Напередодні Столипінської реформи із-за малоземелля селянин не мав змоги себе прогодувати з належної йому землі⁴¹. Середній наділ селянської родини у Російській імперії, за твердженням французького дослідника Н. Верта, зменшився до двох десятин, що було на багато менше, ніж у 1861 р.⁴² Середні розміри надільної землі на двір у селян губерній Правобережної України у 1906 р. становили: Київська губернія – 3,8 десятин, Волинська – 5,9 десятин, Подільська 3,3 десятини⁴³. Столипінська аграрна реформа ненабагато покращила ситуацію. У 1913 р. на один селянський двір на Правобережжі було: Волинська губернія – 7,9 десятин, Київська – 5,8, Подільська – 3,8 (найменше в Україні)⁴⁴. Малоземелля, економічна безвихідь змушували селян орендувати землі. Селяни Київської губернії орендували 40,7 тис. десятин, Подільської – 57,4 тис. десятин, Волинської – 123,5 тис. десятин. Ситуація у губерніях Правобережної України ускладнювались ще й тим, що значну частину земель у землевласників орендували євреї. На Волині такі площі становили 304 498 дес., на Поділлі – 240 108, на Київщині – 261 518 десятин⁴⁵. Зазвичай, ці землі здавались селянам у суборенду вже дрібними ділянками, що призводило лише до посилення їх зубожіння і соціального напруження.

Через значний приріст сільського населення (за 40 років на 65%) нестача землі в Російській імперії ставала все більш відчутнішою. У 90-х роках XIX ст. в Україні 68% загальної кількості працездатних становили надлишок робочої сили⁴⁶. За підрахунками дослідників, у 1901 р. надлишок робочої сили у сільському господарстві Правобережної України

становив: на Київщині – 1 326 тис. осіб, Волині – 1 095 тис. осіб, Поділля – 1 189 тис. осіб⁴⁷. Аграрне перенаселення було прихованою формою безробіття. В основному це були люди, які зовсім не мали роботи або були зайняті частково, відтак приречені на жалюгідне, напівголодне існування⁴⁸.

Безземельні та малоземельні селяни Правобережжя, щоб покращити своє становище, яке все більше погіршувалось, змушені були займатись промислами⁴⁹. Але кустарне виробництво, як доводить на прикладі Київської губернії М. Г. Казьмирчук, не давало їм належних статків⁵⁰. Селянські ремесла не підтримувала держава, з ними конкурували фабрично-заводські виробництва, що ще більше посилювало матеріальне зuboжіння дрібного виробника.

Ще у важчому становищі, ніж фабрично-заводські робітники, перебував сільськогосподарський пролетаріат. Стосунки між ним та працедавцем нічим не регламентувались. Умови праці на сільськогосподарських угіддях були не кращими ніж на промислових виробництвах. Аграрне перенаселення призвело до загострення проблеми працевлаштування та зростання чисельності безробітних на селі. Оплата праці сільськогосподарського працівника в Росії обходилась у два з половиною рази дешевше, ніж у Франції. Річна платня робітника на селі за утримання його господарем становила в чорноземних губерніях 60 руб., у нечорноземних – 64 руб.⁵¹ Якщо наймались на таку роботу без харчування, оплата дещо збільшувалась. Так, станом на 1880 р. у Житомирському повіті Волинської губернії на таких умовах чоловік отримував у середньому 75 руб., жінка – 54 руб.⁵² У 1901 р. ця сума складала для чоловіків – 105 руб., для жінок – 52 руб.⁵³ У повітах Подільської губернії у 1901 р. ці показники були такі: Подільський повіт – 85 руб. (чоловіки), 55 руб. (жінки), Проскурівський повіт відповідно – 96 руб. і 58 руб. 50 коп., Лeticівський – 78 руб. і 56 руб., Ольгопільський – 86 руб. 50 коп. та 60 руб.⁵⁴ Однак, і ці суми були незначними і не могли забезпечити повноцінне харчування і проживання більшості великих селянських родин.

Не змінилась ситуація і на початку ХХ ст. Як зазначав Ф. Є. Лось, за тодішнього рівня землеробської техніки селяни України були на грані напівголодного існування⁵⁵. Такої ж думки М. Г. Казьмирчук, вона наголошує, що матеріальне становище більшості селян, зокрема Київської губернії, не могло задовольнити навіть мінімальні потреби сімей у предметах першої необхідності⁵⁶. Не покращувало ситуацію і збільшення виробництва зернових. У Подільській губернії воно зросло на 62% від п'ятиліття 1883-1887 рр. до 1906-1910 рр. Попри періодичні природні негаразди, у губерніях Правобережної України завжди був надлишок хліба⁵⁷. Однак це не перетворювало регіон у край з «молочними ріками і кисільними берегами». Низький рівень купівельної спроможності місцевого населення стимулював вивіз хліба за кордон, залишаючи тисячі голодних на батьківщині. На думку сучасників, навіть за заниженими підрахунками кількість бідних на початок 80-х років ХІХ ст. у Подільській губернії

становила 45 000 осіб. Ця цифра для багатого дарамми природи Поділля була надто великою, «аби не думати про неї і не намагатися за можливості зменшити її, ... бо бідність сама собою не ганьба, але легко і незборимо стає ганьбою»⁵⁸.

Погіршувало ситуацію і нераціональне використання селянами робочого часу. За свідченням землевласника Кременецького повіту Волинської губернії І. І. Колонно-Чосновського, у с. Биківці недільні, табельні, ярмаркові, святкові дні від кількості робочих різнились лише 20 днями. Якщо ж додати сюди ще дні негоди, то виходило, що з двох днів один лише робочий⁵⁹. Така ж ситуація спостерігалась і на Поділлі. У Новоушицькому повіті кількість офіційних і звичайних свят на селі становила 130-140 на рік. Це не рахуючи храмових свят, весіль, які у деяких селах тривали до тижня⁶⁰.

Напередодні Першої світової війни тривогу сучасників викликала і моральна деградація села. Голова Ольгопільської повітової земської управи з гіркотою зазначає, що на селі посилено розвивається п'янство, хуліганство та неробство. Тут важко стало знайти звичайного чорнороба, а хорошого ремісника взагалі немає⁶¹. Це погіршувала соціальну ситуацію на селі, породжувала бездоглядність дітей, які переймали негативний приклад старших.

Важкі умови життя українського села вилились у 670 повстань, які відбулись, за офіційними даними, у 1902-1904 рр. в Україні та на Поволжі⁶². Упродовж трьох років першої російської революції в Україні, за підрахунками М. Н. Леценка, відбулось 6 802 виступи селян, які охопили 10 684 села з населенням понад 13 млн. осіб. Найширшого розмаху цей рух набув саме на Правобережжі – 57,7% всіх виступів⁶³.

Об'єктами громадської опіки в Російській імперії традиційно були люди з фізичними вадами, які самостійно не могли заробляти на прожиття. За всеросійським переписом населення 1897 р., сліпих у Російській імперії було 247 900 осіб. або 0,19%, глухонімих – 124 513 чоловік або 0,09%, божевільних – 117 709 або 0,09%. Ці показники перевищували аналогічні у багатьох провідних країнах Європи⁶⁴. У губерніях Правобережної України, за цим самим переписом, було: сліпих – 15 382, глухонімих та німих – 13 414, божевільних – 7 511 осіб⁶⁵. А. Лічков, аналізуючи результати перепису населення у губерніях Правобережної України, відзначив залежність виду фізичної вади від місця проживання. У містах переважали божевільні (39,5%), у селах – сліпі (43,1%)⁶⁶.

Традиційним об'єктом благодійності з давніх віків були й жебраки. Частина з них була дійсно позбавлена можливості іншим способом заробляти на прожиття, інші це робили професійно, не бажаючи працювати. Загальна кількість жебраків не була постійною і важко піддавалась обліку. У деяких губерніях Російської імперії існували цілі жебрацькі села, які називали «гніздами», вони займались жебрацтвом професійно, використовуючи різноманітні схеми видурювання грошей: від використання

фальшивих документів про те, що вони погорільці, до збору коштів на «відбудову храму»⁶⁷. У межах Російської імперії їх було від 200 тис. до декількох мільйонів⁶⁸. У Правобережній Україні спостерігався відносно невеликий рівень жебрацтва. Причин існування його було декілька. Як повідомляли мирові посередники Київської губернії, у більшості випадків це фізична нездатність до праці, малоземелля та безземелля, відсутність або смерть годувальника⁶⁹. Однак причин жебрацтва були набагато більше: відсутність належного заробітку, перенаселення, безробіття, неврожаї, пожежі, падіж худоби, різноманітні повинності. Поповнювали ряди жебраків люди, які повертались з ув'язнення, втрачали зв'язки з родиною і не могли знайти роботи. Загалом у Київській губернії за переписом населення 1897 р. нараховувалось 6 951 жебраків що становило 0,19% її населення. У Волинській губернії – 5 064 або 0,18%, у Подільській губернії – 4 638 або 0,17% населення⁷⁰. Наявність жебраків вимагала впорядкування системи громадської опіки, розширення закладів для дійсно немічних і працездатних. Іншим створювалися умови для продуктивної суспільно-корисної праці.

Наявність значної частини населення, яке потребувало соціальної опіки наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, потребувала об'єднання зусиль держави і суспільства. Держава неспроможна була виконати це завдання самотійно. І як би влада не дивилась з підозрою на зростання суспільної активності, зокрема у справі благодійності, вона змушена була з цим рахуватись і поступово «звільняти місце» громадській та приватній благодійності у справі організації соціальної опіки. Таким чином, розвиток благодійництва в другій половині XIX – на початку XX ст. був детермінований не лише економічним розвитком, а й соціальними змінами.

Примітки

1. Шляхов О. Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. XII. – К. : Ін-т історії України АН України, 2006. – С. 27, 29.
2. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : В 2 т. / [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Смець та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 632.
3. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII : Волинская губерния – Спб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XX, 281 с. – С. III. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния – Спб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII, 287 с. – С. VI. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXII : Подольская губерния – Спб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII. – С. III.

4. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 233.
5. Економічна історія України... – С. 630.
6. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво... – С. 168.
7. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – С. 134.
8. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України., 2003. – С. 140.
9. Мозговой В. Г. Очерк Киевской губернии / В. Г. Мозговой. – К. : Губ. тип., 1881. – С. 2, 82.
10. Економічна історія України. – Т. 2. – С. 19.
11. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К. : Ін-т історії України, 1999. – С. 60.
12. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – С. 19.
13. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 142.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ)-3. – Т. – XVII. – № 14231.
15. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 30-31.
16. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 143.
17. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / Ф. Є. Лось – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 132-133.
18. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 144.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Оп. 1. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1276. – 80 арк.
20. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народы. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований) / Н. А. Рубакин. – СПб : Изд-во «Вестник знания», 1912. – С. 186.
21. Історія Української РСР : У 8 т., 10 кн. Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900-1917) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; Редкол. тому: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 21.
22. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 145.
23. Молчанов В. Б. Життєвий рівень... – С. 38-40.
24. Рубакин Н. А. Россия в цифрах... – С. 192.
25. Реєнт О. П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.) / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : 36. наук. пр. – Вип. XVII. – К. : Ін-т історії України АН України, 2010. – С. 12.

26. Молчанов В. Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. XVII. – К. : Ін-т історії України АН України, 2010. – С. 412.
27. Реєнт О. П. Хлібні ресурси... – С. 12.
28. Реєнт О. П. Українське XXI століття : сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. XIX. – К. : Ін-т історії України, 2011. – С. 11.
29. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 96.
30. Реєнт О. П. Україна XIX – XX століть : роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І. С., 2009. – С. 195.
31. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – С. 150.
32. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / Ф. Є. Лось. – К. : Вид. АН УРСР, 1962. – С. 114.
33. Молчанов В. Б. Життєвий рівень... – С. 26.
34. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 143.
35. ПСЗРИ-3. – Т. II. – № 931.
36. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Р. Ігнатова. – О., 2002. – 19 с.
37. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 16.
38. Там само. – С. 32, 35.
39. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
40. Цецик Я. П. Зміни в земельних відносинах у волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецик // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Вип. 5. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – С. 93.
41. Власюк І. М. Селянство Правобережної України у період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті / І. М. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – Вип. I. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 153.
42. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Н. Верт. – М. : ИФРА-М, Изд-во «Весь мир», 1999. – С. 15.
43. Десятников В. І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // Україна соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 297-301.
44. Реєнт О. П. Сільське господарство України... – С. 32.
45. Там само. – С. 33-34.
46. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 3 : Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капі-

- талізму (XIX ст.) / АН УРСР. Ін-т історії ; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; Редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 338.
47. Михайлюк О. Аграрне питання в українських губерніях Російської імперії початку ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 223.
48. Реєнт О. П. Україна в імперську добу... – С. 147.
49. Краткое описание развития кустарного промысла в Подольской губернии К. Э. Падлевского // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Подольская губерния. Т. XXXI. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – С. 373.
50. Казмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини ХІХ ст. / Марія Казмирчук // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Випуск 28. – К. : УНІСЕРВ, 2009. – С. 74-75.
51. Россия в конце XIX в. Под общєю редакцией В. И. Ковалевского. – Спб. : Тип. акц. общества Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 548-549.
52. Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского генерал-губернатора за 1880 г. – Житомир : Волынская губ. типография, 1881. – 84 с., 14 л. ведом. – Приложение к ведомости № 1.
53. Обзор Волынской губернии за 1901. – Житомир : Волынская губернская типография, 1902. – 101 с., 8 л. ведом. – Ведомость о ценах на рабочие силы в Волынской губернии за 1901 г.
54. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [б.м.] : [б.н], [1901]. – IV, 215, [208] с. – Ведомость о ценах на рабочие силы, существовавшие во время производства полевых работ по Подольской губернии в 1901 г.
55. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 13.
56. Казмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Г. Казмирчук. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 31 с.
57. Реєнт О. П. Хлібні ресурси... – С. 16, 21.
58. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 24. – С. 502.
59. Кременецкий уездный комитет о нуждах сельской промышленности. Журнал заседаний 7, 18, 30 сентября 1902 г. // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII. Волынская губерния. – Спб : Тип. В. Киршбаума. – 1903. – С. 134.
60. Доклад О. Зновицкого о прогульных днях в деревнях и их влияния на крестьянское и владельческое хозяйство // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Подольская губерния. Т. XXI. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – С. 1053-1054.
61. Державний архів Хмельницької області. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 12.
62. Верт Н. История Советского государства... – С. 31.
63. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – С. 342-343.

64. Новосельский С. А. Очерк статистики населения, заболеваемости и медицинской помощи в России / С. А. Новосельский. – СПб : Тип. «Сельский вестник», 1912. – С. 11.
65. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII : Волынская губерния – СПб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XX, 281 с. – С. 140. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния – СПб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII, 287 с. – С. 154. ; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXII : Подольская губерния – СПб : издание Центрального статистического комитета Мин. внутр. дел, 1904. – XII. – С. 152.
66. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / А. Личков // Киевская старина. – К. : Тип. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1905. – Т. XC. – С. 317-366.
67. С. Р. К вопросу о борьбе с профессиональным нищенством в России / С. Р. // Трудовая помощь. – 1899. – № 3. – С. 244-262
68. Дьяконов И. Ю. Нищенство в дореволюционной России / И. Ю. Дьяконов // Этнографическое обозрение. – 2007. – № 3. – С. 30.
69. Благотворительность в России : в 2 т. – СПб : Типо-Литография Н. Л. Ныркина, [б.г.]. – Т. 1. Обзор состояния общественного призрения и благотворительности. – LXXXVIII, 79, 208, 397, 84, III-XVI, 63, 11. – С. 19.
70. Там само. – С. 8, 19, 38.

Резюме

В статье определены категории населения, которые нуждались в поддержке со стороны государства и общественных организаций в Украине в эпоху развития рыночных отношений конца XIX – начала XX вв. Сделан вывод об увеличении количества нуждающихся в период развития капиталистических отношений.

Ключевые слова: *развитие капитализма, уровень жизни, рабочие, крестьяне, безработные, нищенство, благотворительность.*

Одержано 3 квітня 2013 р.